

תוכן העניינים

7

פתח דבר

9

פרק א: רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

9

א. הפרסום הראשון של הפירוש ויחוסו לרשב"ם

11

ב. הערעור על זהות המחבר

14

ג. מצב המחקר בעת הזאת

15

ד. טענות השוללים: תיאורן ובחינתן

16

1. שיטת החיבור

17

2. 'השקפות ולשונות זרים לרשב"ם'

22

3. הביאור הדקדוקי למילה 'לצמתך' (שה"ש ד 1)

23

ה. טענות המחייבות את זיהוי המחבר כרשב"ם

25

1. אופי החיבור

25

2. זיקות לחיבוריו ולהשקפותיו של רשב"ם

25

(א) מערכת המונחים ולשון הפירוש

29

(ב) ענייני לשון

39

(ג) התאמה בין ביאורים

46

3. עדויות חיצוניות

49

ו. סיכום

53

פרק ב: מקורות הפירוש

53

א. אזכורים מפורשים

55

ב. ספרות חז"ל

56

1. מדרש שיר השירים

58

2. התרגום הארמי

60

ג. מקורות יהודיים בני הזמן

60

1. מחברת מנחם בן סרוק

63	2. רש"י
65	ד. מקורות אחרים
65	1. הוולגטה
66	2. הפרשנות הנוצרית
68	3. חיבורים אחרים
71	פרק ג: דמותו של הפירוש
71	א. אחדות החיבור ושלמותו
71	1. פירוש לכל הטקסט המקראי
73	2. הפניות מצטלבות של המחבר
74	3. תוספות
79	ב. המתודה הפרשנית: פשוטו של מקרא
79	1. הגדרת מטרת הפירוש בהקדמה
82	2. האלגוריה כהיבט של הפשט
85	3. עקרונות הפשט
86	(א) 'פשוטו של מקרא' כפירוש יחיד
87	(ב) 'דרך המקרא'
97	(ג) התאמה להקשר
100	(ד) מנהג העולם
104	4. היחס למדרש
106	(א) שימוש בחומרים מדרשיים
108	(ב) פירושים חלופיים
112	5. היחס לפירוש רש"י
113	ג. מבנה הפירוש והחלוקה ליחידות פירוש
116	ד. דרכי הפירוש
117	1. דרך השכתוב ודרך הביאור
117	(א) דרכי הפירוש במישור המשל
120	(ב) דרכי הפירוש במישור האלגורי
123	2. הרצאת דברים וסקירות מתודולוגיות
127	פרק ד: היבטים ספרותיים בפירוש לשיר השירים
127	א. בידי מי וכיצד חובר שיר השירים?
127	1. שלמה המלך כמחבר שיר השירים

133	2. כיצד חיבר שלמה את שיר השירים?
134	ב. האופי הספרותי של שיר השירים
134	1. הסוגה
137	2. המבנה: דיאלוג
139	3. התמה של שיר השירים וזיהוי דמויותיו
143	4. הגדרת הסצנות
146	ג. אמצעים רטוריים
147	1. תקבולת הצלעות
147	(א) הגדרת התקבולת במונח 'כפל'
153	(ב) תקבולת צלעות ללא שימוש במינוח
154	(ג) מניעים פולמוסיים
158	2. הלשון הפיגורטיבית
160	3. מילוי פערים
162	4. 'אין לדקדק'

165 פרק ה: הפירוש האלגורי

165	א. היקף הפירוש האלגורי ויסודות עיצובו
165	1. האלגוריה כהיבט של הפשט
166	2. היחס בין המשל ובין הנמשל
169	ב. התבנית הספרותית של הפירוש האלגורי
169	1. המבנה: דיאלוג
170	2. הגדרת הסצנות וזיהוי הגיבורים
172	ג. התוכן והמסר של הפירוש האלגורי
172	1. הוויכוח היהודי-נוצרי: מאפייניו ויעדיו
182	2. הנרטיב ההיסטורי
189	3. גלות וגאולה

197 פרק ו: ענייני לשון

197	א. הערות בענייני לשון
197	1. זמני הפועל
198	2. תצורת השמות
201	3. מיליות
204	ב. הלעזים

פרק ז: כתבי היד והמהדורה

209

א. כתבי היד

209

1. כ"י המבורג (סימנו במהדורה: ה)

209

2. כ"י סנקט פטרבורג (סימנו במהדורה: ספ)

213

3. כ"י בודפשט (סימנו במהדורה: ב)

215

4. כ"י פרמה (סימנו במהדורה: פ)

216

5. כ"י סינסינטי (סימנו במהדורה: ס)

217

6. כ"י סואב (סימנו במהדורה: סו)

217

ב. המהדורות הקודמות

218

1. מהדורת ילינק

218

2. מהדורת תומפסון

224

ג. המהדורה הנוכחית

227

231

מהדורת הפירוש

283

רשימת הקיצורים

283

1. קיצורים בכ"י המבורג

285

2. קיצורים ביבליוגרפיים

301

מפתחות

303

1. מפתח מקורות

317

2. מפתח אישים ומחברים

323

3. מפתח העניינים

333

כתב היד

פתח דבר

פירוש רשב"ם לשיר השירים הוא חיבור חשוב ביותר התורם תרומה רבת משמעות לכמה וכמה תחומים: לפירוש הטקסט המקראי, להכרת דמותו ופועלו של רשב"ם – מגדולי פרשני המקרא בכל הדורות, להבנה מעמיקה יותר ומדויקת יותר של תולדות הפרשנות היהודית למקרא ובעיקר של אסכולת הפשט, ולהכרת תולדות ישראל ותרבות ישראל בצרפת ובאשכנז במאות השנים עשרה והשלוש עשרה.

הפירוש ראה אור לראשונה בשנת 1855 במהדורה שפרסם אהרן ילינק מכתב יד המבורג 32 והתקבל בברכה בקרב חכמי ישראל באותו דור, אולם מהר מאוד נשכח מלב ועצם ייחוסו לרשב"ם הועמד בספק. המהדורה הלקויה שבה התפרסם בוודאי לא היטיבה עמו, והוא לא השאיר כמעט כל רושם על מחקר המקרא בעת החדשה. החיבור הנוכחי הוא מהדורה מדעית מתוקנת של הפירוש, המבוססת על כל עדי הנוסח הידועים כיום: שלושה כתבי יד שלמים, שני קטעים בכתבי יד אחרים ועדות כתובה מכתב יד נוסף שאינו בידינו. את מהדורת הפירוש מקדיש מבוא מקיף הדרן בקשת רחבה של נושאים: זיהוי מחבר הפירוש, זיקתו לחיבוריו האחרים של רשב"ם, מקורות הפירוש, דמותו ודרכיו של הפירוש, ההיבטים הספרותיים של הפירוש, הפירוש האלגורי לשיר השירים והמסר שלו על רקע תקופתו, ענייני לשון שבפירוש והקדמה למהדורה.

פרסומו של פירוש רשב"ם לשיר השירים הוא השלב השלישי במשימה שלקחתי על עצמי לפני שנים, להוציא לאור את מפעלו הפרשני של רשב"ם – גדול פרשני הפשט בימי הביניים – והוא מצטרף אל שתי המהדורות המדעיות שפרסמתי בעבר: פירוש רשב"ם לקהלת (בשיתוף עם רוברט ב' סולטרס, בעברית ובאנגלית, 1985), ופירוש רשב"ם לאיוב (2000). דאיתי במפעל זה לא רק מלאכת מחקר מעניינת ומעשירה, אלא שליחות של ממש: לגאול את חיבוריו של רשב"ם מן הנשייה ולהעמידם לרשות הציבור של לומדי המקרא. כפי שכתבתי בעבר 'הרוח החופשית המפעמת בחיבוריו והאומץ הלמדני, כמעט אפשר לומר, המדעי, שהוא מגלה בעבודתו, מחברים אותו באחוות חוקרים אל כל הפועלים בשדה חקר המקרא בדורנו. רשב"ם הוא בבחינת גשר המחבר רחוקים, ויש בעבודתו כדי לקשור זה לזה לומדי מקרא מעולמות שונים'. עם זאת, חשיבותו של הפירוש

אינה מתמצה בתרומתו לחקר המקרא ופרשנותו. רשב"ם, כמו כל איש רוח, היה בן תקופתו, וחיבוריו משקפים בחדות מרשימה את המציאות ההיסטורית, האינטלקטואלית והתרבותית שבה פעל ומעידים עליה.

עם השלמת המשימה אני שמחה להודות לכל מי שהיה שותף לדרכי ולעבודתי, בחומר וברוח. תודה לספריית המדינה והאוניברסיטה בהמבורג, שנתנה לי את הרשות להוציא לאור את כתב היד של הפירוש, וליתר הספריות שבכתבי היד שלהן נעזרתי להפקתה של מהדורה זו. תודה לעובדי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי על עזרתם החשובה לאורך השנים. תודה לפרופ' אוריאל סימון, שקרא את כתב היד של החיבור והעיר הערות חשובות. ותודה לתלמידיי בשיעורים ובסמינריונים על פרשנות המקרא היהודית, באוניברסיטה העברית ובמוסדות אחרים, שעליהם ניתן לומר 'ומתלמידי יותר מכולם'.

ההיכרות שלי עם פירוש רשב"ם לשיר השירים היא רבת שנים, אבל את הצעדים המשמעותיים הראשונים להוצאתו לאור של החיבור עשיתי בשנת תשס"ב (2001–2002) במרכז למדעי היהדות באוניברסיטת פנסילבניה בפילדלפיה. אני מודה לאנשי המרכז ובראשם למנהלו, פרופ' דוד רודרמן, על ההזמנה להשתתף בקבוצת המחקר שהוקדשה לפרשנות למקרא בהקשרה ההיסטורי והתרבותי הרחב, לעובדי המרכז על עזרתם ונדיבותם, ולחברי קבוצת המחקר על שיתוף הפעולה האינטלקטואלי מרחיב הדעת.

תודה לקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן ולנשיאה, פרופ' מנחם בן-ששון, שקיבלו את הספר לפרסום במסגרת סדרת 'מקורות לחקר תרבות ישראל', וליוו אותנו בכל שלבי הפקתו. תודה מקרב לב לגב' דפנה לביא, שהתקינה את הספר לדפוס והכינה את המפתחות בדיוקנות ובקפדנות. ותודה לדפוס גרפית, למנהלו מר שמעון חן ולחבר עובדיו, על ההפקה הנאה של הספר ועל שיתוף הפעולה הנעים.

יעמדו כולם על הברכה.

שרה יפת

ירושלים, מנחם אב, תשס"ח

פרק א

רשב"ם כמחבר הפירוש לשיר השירים

א. הפרסום הראשון של הפירוש וייחוסו לרשב"ם

פירוש רשב"ם לשיר השירים פורסם לראשונה בידי אהרן (אדולף) ילינק בשנת תרט"ו (1855), מתוך כתב יד המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, Cod. hebr. 32¹. בכתב היד הפירוש אנונימי: לחיבור אין כותרת או קולופון וגם בתוך החיבור אין שום רמז ביוגרפי העשוי לסייע בזיהוי המחבר. ילינק זיהה את החיבור כפירוש רשב"ם, ובהקדמה לפירוש כתב:

בראש הפירוש לקהלת יש כותרת: פירוש של ר' שמואל. ואף על פי שכותרת כזאת חסרה בפירוש לשיר השירים – הבא מיד לאחר הפירוש לקהלת – רוח הפירוש, השקפותיו הדקדוקיות, פשטותו והשוואה עם חיבורים פרשניים אחרים של ר' שמואל, מצביעים על כך שהכותרת בראש הפירוש לקהלת נמשכת גם אל הפירוש לשיר השירים, והפירוש שייך בוודאות לרשב"ם.²

ילינק מנה אפוא נתון אחד חיצוני וארבעה קני מידה פנימיים, שלפיהם יש לייחס פירוש זה לרשב"ם: החלת הכותרת בראש הפירוש לקהלת גם על הפירוש לשיר השירים, רוח הפירוש, השקפותיו בענייני לשון, פשטותו והשוואה עם חיבורים אחרים מאת רשב"ם. ילינק הסתפק בכותרות קצרות אלו ולא פירט, אבל אפשר לעמוד על כוונתו, לכל הפחות באשר להגדרה הכללית 'רוח הפירוש', באמצעות דברים שכתב בהקדמה הקצרה למהדורה – תחילה על רשב"ם כפרשן ואחר כך על הפירוש לשיר השירים.

ילינק הציג את רשב"ם כפרשן הפשט ש'מקוריותו פרצה את גבולות תקופתו', וש'גאוניותו [...] הפכה אותו לאחד הפרשנים היהודים החשובים ביותר'. לדבריו:

1 על כתבי היד של הפירוש ראה להלן, בפרק על כתבי היד והמהדורה.
2 ילינק, רשב"ם לשיר השירים, עמ' xi-x.

ר' שמואל שלנו הוא בהיר, החלטי, פשוט, נחרץ, רגיש ועקבי בכל הווייתו'.³ 'אכן, בפירוש לשיר השירים אנו לומדים להכיר בו אדם שחברו בו יחדיו האבירות של הטרוברדור ועדינות הרגש של משוררי האהבה עם עצמת הרגש הלאומי-יהודי של יהודי נלהב באמונתו. שירי האבירים של המשוררים בני זמנו לא היו זרים לפרשן שפירש חלק ממסכת בבא בתרא שבתלמוד, והוא הכיר גם את מנהגם של האוהבים לשמור תלתל משער אהובותיהן'.³ בהקדמה לפירוש שיר השירים אומר ילינק:

אף על פי שר' שמואל נתן לשיר השירים משמעות אלגורית-לאומית, אכן, אף על פי שהוא מצא בו השתקפויות של הסבל והבוז שנפלו בחלקו של עם ישראל באותה תקופה, הדבר לא מנע ממנו להתייחס לאלמנט הארוטי שבשיר השירים בעדינות רגשית ובהתבטאות אלגנטית, המגלים את הרב פחות מאשר את האביר הצרפתי. הוא חילק את שיר השירים לקבוצות פסוקים, שאותם הוא פירש תחילה במשמעותם המקורית ואחר כך במשמעותם האלגורית. האלגוריה פשוטה ולא מאולצת; הארוטיקה של שיר השירים מתוארת בפירוש באופן כזה שהמילים הקשות מוארות באמצעות מילים אחרות, מוכרות יותר, והדימויים מקבלים רעננות וחיות. אבל מכל אלה לא נעדר הפרשן השקול, שמבטו מופנה אל החיבור בכללותו, והמדקדק השקדן, שצורתה של כל מילה בודדת חשובה בעיניו. בכל הפירוש כולו שורר קסם של התבטאות בהירה ושל רגישות המנצנצת מבעד לכתוב, שאותן אפשר לחפש לשווא אצל מפרשים יהודים אחרים.⁴

'רוח הפירוש' על פי תיאוריו של ילינק היא אם כן המכלול של תכונות הפירוש: היותו פירוש על דרך הפשט; ההזדהות הלאומית של הפרשן ורגישותו לגורל היהודי; התמצאותו של הפרשן בתרבות הכללית של תקופתו; התעניינותו בענייני לשון ודקדוק; סגנונו הבהיר והאלגנטי; מקוריותו; ופירושו הברורים, החד-משמעיים. את כל אלה סמך ילינק לכותרת שבראש הפירוש לקהלת, וזיהה את רשב"ם כמחבר הפירוש.⁵

3 שם, עמ' vii–viii.

4 עמ' ix–x.

5 דווקא דבריו של ילינק על הכותרת הם בעייתיים. אכן בראש הפירוש לקהלת יש כותרת 'פ' של ר' שמואל', אבל בכ"י המבורג 32 הפירוש לשיר השירים אינו בא אחרי הפירוש לקהלת אלא לפניו. סדר הפירושים למגילות בכתב יד זה הוא: שיר השירים (עמ' 79–85), רות (עמ' 85–88), קהלת (עמ' 88–96), אסתר (עמ' 96–100) ואיכה (עמ' 100–104) – על פי סדר קריאת המגילות במועדים: שלוש הרגלים תחילה (פסח, שבועות וסוכות) ואחר כך פורים ותשעה באב. זוהי אחת ההוכחות לכך שילינק לא ראה בעצמו את כתב

פרק ב

מקורות הפירוש

בירור מקורותיו של רשב"ם אינו קל. רשב"ם מיעט מאוד לציין את מקורותיו ואת הפרשנים שקדמו לו, ולא נהג להביא דברים בשם אומרם. לפיכך בדיקת האזכורים המפורשים בחיבוריו אינה מספקת די מידע, וכדי לעמוד ככל האפשר על מקורות החיבור יש לבחון את החיבור עצמו ואת מה שמשמע ממנו – עם כל המגבלות של בדיקה מסוג זה.

א. אזכורים מפורשים

בפירוש לשיר השירים – בצירוף העדות של כל כתבי היד – יש שמונה ציוני מקורות בלבד, פחות מאשר בכל חיבוריו האחרים של רשב"ם.¹ חמש פעמים נזכר התרגום הארמי (ל"א 14; ב 9, 11, 12; ד 1); פעם אחת נזכר התלמוד בביטוי 'לשון תלמוד' (ד 3); ופעמיים נזכר מנחם, הוא מנחם בן סרוק (ב 6; ד 1). בדומה לפירוש רשב"ם לקהלת, רש"י אינו נזכר כלל.²

האזכורים של התרגום הארמי קצרים מאוד ונוגעים לדרך התרגום של מילה או ביטוי. ואולם רק שלושה אזכורים של התרגום (א 14; ב 9; ד 1) באים בכל כתבי היד, ואילו השניים האחרים נמצאים רק בשלושה מהם: ב 11 בכ"י בודפשט ובכ"י סואב; ב 12 בכ"י סנקט פטרבורג. ואלו האזכורים:

1 על הציונים המפורשים ועל מקורותיו של רשב"ם בפירושו לתורה ראה רוזין, רשב"ם כפרשן, עמ' 57–77; הנ"ל, רשב"ם לתורה, עמ' xxxii–xxi; מלמד, מפרשי המקרא, א, עמ' 481–490. על האזכורים בפירוש רשב"ם לקהלת, ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 50 והערה 175, ועל האזכורים והמקורות בפירוש לאיוב, ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 49–54.

2 ראה יפת וסולטרס, רשב"ם לקהלת, עמ' 50–51. על אזכורי רש"י בפירוש רשב"ם לאיוב, תמיד בניסוח 'לשון הקונטרס', ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 50, 91–93. על יחסו של רשב"ם לפירוש רש"י, ראה להלן, עמ' 63–65; 112–113.

לשורר שיר שהוא מספר מעשה אהבה של שניהם, בשירי אהבה במנהג העולם' (ל-ג 5).⁶⁰ כבר ילינק העלה על נס את העובדה ש'שירי האבירים של המשוררים בני ארצו היו ידועים לפרשן שפירש חלק ממסכת בבא בתרא',⁶¹ ופוזנסקי הביא את ההיגד הזה כהוכחה שהפרשן הזה 'ידע את מנהגי הגוים בארצו'.⁶² אבל במחמאות אלו אין כדי למצות את משמעותו וחשיבותו של היגד זה. כדי להבהיר את דמותו הספרותית של שיר השירים ולעמוד על אופן חיבורו, השווה אותו רשב"ם ל'דרך המשוררים' בני זמנו בחיבור שירי אהבה. קשה להניח שהיגד מדויק ויוצא דופן כל כך הוא תאורטי. מאליה מתבקשת המסקנה שרשב"ם הכיר את שירי האהבה ב'מנהג העולם' שהיו נפוצים בתקופתו: שירת האהבה החצרנית, שירת הטרובדורים והטרוברים, שזכתה לפריחה ולשגשוג במאות השנים עשרה והשלוש עשרה.⁶³ דבריו הקצרים, אבל החשובים, של רשב"ם מעידים שהוא הכיר הן את הסוגה הספרותית המסוימת והן את מאפייניה. בין שרשב"ם ראה את השירים האלה בכתב ובין ששמע אותם בעל פה, דבריו מעידים על היכרות עם התרבות הכללית, החילונית, של תקופתו. יתר על כן, עצם הצורך להשוות את העקרונות הספרותיים של כתבי הקודש עם אלו של ספרות החולין, מבטא את 'רוח הזמן' ואת הספרות האקדמית בת תקופתו.⁶⁴ כל אלו הם כיווני דרך. השאלה עד כמה מתבטאת השפעת הספרות הלא יהודית של התקופה, הן הדתית והן הכללית, בפרטי הצורה והתוכן של הפירוש לשיר השירים, מחייבת מחקר מיוחד.

60 אני חוזרת להיגד זה גם במקומות נוספים. ראה להלן, עמ' 133–134.

61 ילינק, רשב"ם לשיר השירים, עמ' viii.

62 פוזנסקי, מבוא, עמ' lxxxix.

63 על שירת הטרובדורים בדרום צרפת ועל שירת הטרוברים בצפונה, ראה סיגל, טרובדורים

וטרוברים; רוזנברג ואחרים, שירי הטרובדורים והטרוברים, עמ' 1–6.

64 ראה מיניס, חיבור, עמ' 9–72.